

Протидія російській агресії

УДК 327(470):(1-651.1):321.011

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ РОСІЇ ЩОДО КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ «НОВОЇ ДОКТРИНИ ОБМЕЖЕНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ»

І. Є. Лоссовський

У статті зроблено аналіз принципових положень і практичних наслідків реалізації сучасної зовнішньої політики Російської Федерації (РФ) щодо країн пострадянського простору, насамперед України, від початку збройної агресії Росії проти нашої держави. На основі аналізу фундаментальних внутрішніх військово-політичних, правових та нормативних документів РФ, ухвалених останніми роками, а також публічних заяв російського керівництва зроблено висновок про наявність сформованої кремлівським режимом зовнішньополітичної стратегії та відповідної їй зовнішньополітичної доктрини, що може бути названа «новою доктриною обмеженого суверенітету», або «доктриною Путіна». Її основоположним елементом є відновлення концепції «обмеженого суверенітету», яка в роки холодної війни була основним складником т. зв. «доктрини Брежнєва» – зовнішньополітичної доктрини СРСР щодо країн «народної демократії». Проаналізовано передумови виникнення, сформульовано основні положення та характеристики «доктрини Путіна». На основі наявних документів міжнародного права доведено, що політико-військова діяльність Росії останніх чотирьох з половиною років на території України є агресією проти нашої держави, а сама РФ є країною-агресором та підпадає під визначення відомої західної концепції «країн-ізгоїв», яка широко використовується в сучасній міжнародній політиці та політології. Також розглядаються питання щодо змін світопорядку, зокрема Вестфальська система міжнародних відносин 1648 р. та наступні її сім модифікацій, які відбулися за період часу, що минув. Значущою невід'ємною характеристикою цих модифікацій є поняття «державний суверенітет», яке також відповідно модифікується залежно від змін світопорядку.

Ключові слова: зовнішня політика, воєнно-політична агресія, «доктрина Путіна», Вестфальська система міжнародних відносин, реальний суверенітет, обмежений суверенітет, «доктрина Брежнєва», концепція «країн-ізгоїв».

**Лоссовський
Ігор Євгенович** –
кандидат фізико-матема-
тичних наук, Надзвичайний
і Повноважний Посланник
України, Заступник
Постійного представника
України при міжнародних
організаціях у Відні

Ihor Lossovskiyi

FOREIGN POLICY STRATEGY OF RUSSIA WITH RESPECT TO POST SOVIET COUNTRIES AS IMPLEMENTATION OF THE "NEW DOCTRINE OF LIMITED SOVEREIGNTY"

The article analyzes the principles and practical implications of the implementation of the current foreign policy of the Russian Federation (RF) regarding the post-Soviet countries, first of all in relation to Ukraine, since the beginning of armed aggression against our state. On the basis of the analysis of the fundamental domestic military-political legal and regulatory documents of the RF, adopted in recent years, as well as the public statements of the Russian leadership, it was concluded that the new foreign policy strategy has been established by the Kremlin regime as well as corresponding to it its foreign policy doctrine. This doctrine could be called "the new doctrine of limited sovereignty", or "the doctrine of Putin," the main element of which is the restoration of the concept of "limited sovereignty", which, during the Cold War, was a major component of the so-called "Brezhnev Doctrine" – the Soviet Union foreign policy doctrine regarding the countries of the «peoples' democracy». The preconditions are analyzed and the main provisions and characteristics of «Putin's doctrine» are formulated. On the basis of existing documents of international law it is proved that Russia's political and military activity in the last four and a half years on the territory of Ukraine is aggression against the latter, and the Russian Federation itself is an aggressor country and falls under the definition of the well-known western concept of «rogue states», which is widely used in contemporary international politics and political science. Issues of changes in the world order from the Westphalia system of international relations of 1648 and the successive seven its modifications that have taken place to date have also been considered. An important characteristic of the modifications of the Westphalia system mentioned in the article is the notion of «state sovereignty», which is also modified accordingly, depending on changes in the world order.

Key words: foreign policy, military-political aggression, "Putin's doctrine", Westphalian system of international relations, real sovereignty, limited sovereignty, "Brezhnev's doctrine", the concept of "rogue states".

Воєнно-політична агресія Росії щодо Грузії 2008 р., а також проти України впродовж останніх чотирьох з половиною років, починаючи з лютого 2014 р. й донині, насамперед спроби анексії АР Крим та військова інтервенція на Донбасі, безпрецедентний політичний, військовий, економічний та інформаційний тиск на нашу державу, а також відверта конфронтація РФ із Заходом, насамперед із США, – усе це свідчить про реалізацію Росією нової зовнішньополітичної стратегії. Вона була сформульована в низці публічних програмних виступів президента В. Путіна ще в 2014 р., а пізніше деталізована у фундаментальних програмних політико-безпекових документах Російської Федерації.

За підсумками першого року російської агресії проти України автором цієї статті проведено детальний політико-безпековий аналіз нової російської агресивної зовнішньої політики, насамперед щодо країн-сусідів на пострадянському просторі. Це дало підстави говорити про «реінкарнацію» зовнішньої політики «обмеженого суверенітету» («доктрина Брежнєва»), що активно застосовувалася Радянським Союзом з кінця 1960-х до середини 1980-х років щодо т. зв. «країн народної демократії» – держав Центрально-Східної Європи та деяких інших країн – сателітів СРСР [1–4].

Політичний аналіз змісту згаданих звернень російського президента, деяких програмних документів Російської Федерації і процесів, що продовжують відбуватися в контексті зовнішньополітичної та військової активності Росії, принаймні з 2014 р., дає підстави стверджувати про *формування нової сучасної зовнішньополітичної доктрини РФ*, принциповою складовою частиною якої є агресивна стратегія зовнішньої та безпекової політики цієї держави щодо України.

Визначення та критерії воєнно-політичної агресії

Зазначена регіональна активність Росії згідно з положеннями міжнародного права цілком відповідає визначенню поняття міжнародної політичної та воєнної агресії [5; 6]. Свого часу за ініціативою та наполяганням СРСР, наступницею якого вважається РФ, у рамках ООН досить тривалий час проводилася робота з підготовки резолюції Генеральної Асамблеї з визначення поняття «агресія». Цей документ було ухвалено 14 грудня 1974 р. (Резолюція ГА ООН № 3314 (XXIX)) [6]. У статті 1 Резолюції зазначено: «Агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, тери-

торіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави...» Далі у статті 3 йдеться про таке: «Будь-яка з наступних дій, незалежно від оголошення війни... кваліфікуватиметься як акт агресії: а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави, ... анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини; б) бомбардування ... або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; в) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави; г) напад збройними силами держави на суходільні, морські або повітряні сили іншої держави; е) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави, за угодою з приймаючою державою, в порушення умов, передбачених в угоді ...; г) засилання державою або від імені держави збройних банд ... або найманців ... проти іншої держави...» [6]. Ситуація, що склалася навколо російської військової присутності в Україні, починаючи зі спроб анексії Кримського півострова (лютий 2014 р.), цілком відповідає наведеному визначенню та критеріям, і, таким чином, є агресією, а Росія, відповідно, є державою-агресором.

Юридичною особливістю наведеного міжнародно-правового визначення агресії є те, що воно ухвалене Резолюцією ГА ООН, а не в результаті підписання багатостороннього міжнародного договору. Цього «недоліку» позбавлене визначення агресії, сформульоване в хронологічно більш ранньому міжнародно-правовому документі – Лондонській конвенції, ухваленій 3–5 липня 1933 р. під егідою Ліги Націй 12 державами, у т. ч. СРСР, який виступив ініціатором і автором проекту тексту документа. Конвенція є міжнародним договором, що накладає на його підписантів конкретні міжнародно-правові зобов'язання, а текст містить п'ять критеріїв агресії. Передбачено, що нападником/агресором у міжнародному конфлікті буде визнана держава, яка «першою здійснить одну з таких дій: (1) оголосить війну іншій державі; (2) вторгнеться своїми ЗС, навіть без оголошення війни, на територію іншої держави; (3) нападе своїми сухопутними, морськими або повітряними силами, навіть без оголошення війни, на територію, на судна чи на повітряні судна іншої держави; (4) піддасть морській блокаді береги або порти іншої держави; (5) надасть підтримку збройним бандам, які, будучи сформованими на її території, вторгнуться на територію іншої держави, або відмовиться, незважаючи на вимогу держави,

проти якої здійснено вторгнення, вжити на своїй власній території всі залежні від неї заходи для позбавлення згаданих банд всілякої допомоги або заступництва». При цьому, «жодне міркування політичного, військового, економічного або іншого порядку не може слугувати вибаченням чи виправданням агресії».

Конвенція 1933 р. має безтерміновий характер і є чинною на сьогодні для держав, котрі її підписали, та їхніх правонаступників/продовжувачів, у т. ч. й для РФ. Важливою особливістю цього документа є те, що він мав конкретне практичне правове застосування ще в грудні 1939 р., коли Генеральна Асамблея Ліги Націй, ідентифікувавши на його основі акт агресії СРСР проти Фінляндії (Радянсько-фінська війна 1939–1940 рр., т. зв. «Зимова війна»), виключила Радянський Союз із Ліги Націй. Таким чином, Конвенція 1933 р. є не лише документом міжнародно-правової теорії, а й чинним міжнародним договором, застосування якого мало суттєві практичні правові наслідки.

Зазначені воєнно-політичні дії Росії проти України міжнародними експертами та політиками прийнято називати *гібридною війною* [7]. Її прояви принципово відрізняються від війни класичної, основні принципи якої були сформульовані видатним пруським військовим теоретиком і класиком військового мистецтва К. фон Клаузевіцем ще в 1832 р. [8]. На це визначення орієнтувалися автори як Лондонської конвенції 1933 р., так і Резолюції ГА ООН 1974 р. Проте, навіть ураховуючи фактори гібридної війни, вказані дії РФ цілком відповідають критеріям воєнно-політичної агресії, що визначені в обох згаданих вище міжнародних документах.

Зміни світопорядку та реальний суверенітет держав

Агресія Росії проти України фактично руйнує чи не останні елементи Вестфальської системи міжнародних відносин, що формувалася з 1648 р. за підсумками кривавої Тридцятирічної війни, яка за масштабами була світовою війною свого часу. Головними принципами Вестфальського світопорядку, який після численних модифікацій діє і донині, є: формування та пріоритет «держав-націй», «національних інтересів» і «національного/державного суверенітету»; формування балансу сил та

коаліцій; обов'язковість виконання міжнародних договорів.

Ялтинсько-Потсдамською системою міжнародних відносин по завершенні Другої світової війни було сформовано біполярний світ та блокове протистояння, розгорнуто холодну війну між двома основними «центрами сили». Ця система стала шостою модифікацією Вестфальського світопорядку. Другою його модифікацією був Віденський конгрес 1815 р., який зафіксував черговий переділ світу за підсумками кровопролитних наполеонівських воєн. Після цього модифікації Вестфальської системи також були пов'язані з масштабними воєнними потрясіннями свого часу: третя модифікація – з Паризьким конгресом 1856 р. за підсумками Кримської війни 1854–1856 рр.; четверта – із Франкфуртським миром за підсумками Франко-прусської війни 1870–1871 рр.; п'ята – із Версальським миром за підсумками Першої світової війни 1914–1918 рр. [9; 10].

Модифікуючи попередній світопорядок – багатополарний світ, що склався за підсумками Першої світової війни та укладення Версальського миру (Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин), Ялтинсько-Потсдамська система санкціонувала формування біполярного світу, у рамках якого було відроджено концепцію «обмеженого суверенітету» держав, що перебувають під контролем «великих держав». Повний, або реальний, суверенітет [11] у такій системі мали лише дві супердержави блокового протистояння – США та СРСР. «Обмеженим суверенітетом» наділялися їхні сателіти – країни, що належали до двох ворогуючих блоків: з одного боку, «капіталістичні країни» Західної Європи та Північної Америки, відповідні країни Азії та Південної Америки, а з іншого – «соціалістичні країни» Східної Європи, окремі країни Азії та Латинської Америки. Оскільки ці країни не були цілком суверенними й самостійними у своїй зовнішній і внутрішній політиці, вони діяли відповідно до національних інтересів і настанов, вироблених двома наддержавами – лідерами блоків. При цьому обмеження суверенітету в рамках Західного блоку було значно м'якшим, ніж Східного. Щодо політики країн «комуністичного блоку», то така ідеологія отримала серед політологів і політиків Західного світу назву «доктрина Брежнева». Основні положення цієї доктрини були сформульовані в статті «Суверенітет і інтернаціональні обов'язки соціалістичних країн», надрукованої 26 вересня 1968 р.

в газеті «Правда» відразу після розгрому «Празької весни»¹.

Розпад СРСР і країн «комуністичного блоку», припинення блокового протистояння та руйнація біполярного світопорядку на початку 1990-х років активізували процеси глобалізації та формування однополярної світової політичної системи на чолі з єдиним лідером – США. Глобалізація стає міжнародною системою, яка прийшла на зміну холодній війні та біполярній (Ялтинсько-Потсдамській) системі, і, таким чином, її можна вважати сьомою модифікацією Вестфальської системи міжнародних відносин.

США як світовий лідер в економічному, військовому, науково-технічному, культурно-гуманітарному й технологічному вимірах суспільної діяльності сьогодні, а також у короткостроковій і середньостроковій перспективах, значно переважатимуть не лише інші держави, а й наявні у світі «центри сили», якими можна вважати Європейський Союз, Китай, Індію, Бразилію, Японію та Росію, а також досить успішні й авторитетні міжнародні політико-економічні структури: БРІКС, ASEAN, ШОС, MERCOSUR та ін.

Трагічні події в США 11 вересня 2001 р., що засвідчили вразливість єдиної наддержави перед викликами нових нетрадиційних загроз, якими є міжнародний тероризм, змінили світовий тренд, що полягав у зміцненні американського домінування та системи однополярного світу. Нова тенденція, яка спостерігається на тлі зростання та зміцнення інших згаданих «центрів сили», може свідчити про поступове формування нового світопорядку – «нової багатополарної системи», або її краще назвати «однополярною багаточентричною системою», оскільки згадані нові «центри сили» навіть у середньостроковому майбутньому навряд чи будуть вважатися самостійними полюсами нової міжнародної системи, що формується. Принциповою особливістю такої системи світопорядку є наявність: повного реального суверенітету хіба що у єдиній державі світу – США; низки держав, які, хоча й беруть активну участь у діяльності широкої мережі міжнародних організацій, але прагнуть набуття реального суверенітету (Китай, Індія, Росія, Бразилія, Іран, а також ЄС і ASEAN); більшість

¹ Окунев Дмитрий. Социализм в опасности: как появилась «доктрина Брежнева» [Електронний ресурс] // Газета.RU. – 2018. – 26 верес. – Режим доступу : https://www.gazeta.ru/science/2018/09/26_a_11997739.shtml

інших держав світу, що беруть участь у широкій мережі міжнародних організацій і добровільно відмовляються від частини свого суверенітету. При цьому реальний суверенітет країн – членів зазначених міждержавних утворень обмежується формуванням спільних інтересів і спільних дій з принципових питань зовнішньої та безпекової політики.

Російська агресія проти України є відвертим викликом цій світовій системі міжнародних відносин і домінуванню в ній США, незважаючи на те, що сама РФ, навіть якщо вважати її регіональним «центром сили», значно поступається в усіх компонентах міжнародного впливу (економічна, військова, наукова і технологічна потуги, «м'яка» сила та культурно-гуманітарна привабливість) як світовому «гегемону», так і більшості інших світових «центрів сили». Єдиним компонентом російського силового потенціалу, порівняно конкурентним до американського, є наявність другого у світі ядерного арсеналу, а також конвенціональних збройних сил регіонального масштабу.

Таким чином, російська агресія, цей нахабний виклик світовому демократичному співтовариству, жодним чином не відповідає реальним економічним та іншим можливостям Росії та нагадує політику шантажу, яку вже понад десятиліття здійснює Північна Корея, продовжуючи розвиток своєї ракетно-ядерної програми та періодично проводячи випробування ядерних пристроїв та балістичних ракет. КНДР проводить політику шантажу з метою стримування США та гарантування тривалого існування свого тоталітарного режиму. Така політика вже має відчутні успіхи, враховуючи історичну зустріч Президента США Дональда Трампа з північнокорейським диктатором Ким Чен Ином 12 червня 2018 р. в Сінгапурі. Росія ж, брязкаючи конвенціональною зброєю та загрожуючи зброєю ядерною, намагається залякати сусідів, позиціонуючи себе великою регіональною державою і намагаючись повернути собі статус окремого «полюсу» чи бодай «центру сили» світової політики. Якщо цей виклик спрямований на США, то він є блефом, оскільки силові можливості цих двох країн є непорівнянними, не кажучи вже про кумулятивні сили їхніх союзників, серед яких у Росії немає надійних потужних партнерів. У США є значно більше ресурсів і можливостей, щоб суттєво послабити рівень національної безпеки РФ та посилити її вразливість до локальних конфліктів.

«Нова доктрина обмеженого суверенітету» – «доктрина Путіна»

Сьогоднішня зовнішня політика РФ щодо країн пострадянського простору, насамперед України, є агресивною і, за аналогією зі згаданою зовнішньополітичною доктриною «обмеженого суверенітету» («доктриною Брежнєва»), реалізує «нову доктрину обмеженого суверенітету» («доктрину Путіна»), змістовне концептуальне наповнення якої активно формувалося впродовж 2014 р. на тлі анексії Криму та воєнної агресії на Донбасі, що призвело до численних людських жертв серед військових і мирного населення. Лише за офіційними даними, російсько-українська війна на Донбасі забрала близько 11 000 людських життів, понад 26 000 людей було скалічено та поранено. Кількість втрат серед російських військових та найманців є засекреченою інформацією, оскільки ще в травні 2015 р. В. Путін підписав указ, який відносить до державної таємниці відомості, що розкривають втрати Збройних Сил РФ (ЗС РФ) «у мирний час в період проведення спеціальних операцій». Раніше згідно із законом РФ «Про державну таємницю» охоронялися лише відомості про втрати у воєнний час. Розголошення таких відомостей карається за статтею 283 Кримінального кодексу РФ, максимальне покарання – до семи років позбавлення волі².

Елементи концепції «обмеженого суверенітету» містилися ще у відомій з 1823 р. «доктрині Монро», розробленій держсекретарем і майбутнім президентом США Дж. Адамсом, яка стала основою тодішньої експансії США в Західній півкулі. «Доктрина Монро» була покликана легітимізувати численні факти прямого та опосередкованого втручання Вашингтона у внутрішні справи країн Латинської Америки під приводом сприяння вирішенню їхніх внутрішніх конфліктів. Керуючись «доктриною Монро», США докладали чималих зусиль для підкорення континенту своїм інтересам, а декларативний захист регіону від потенційних агресій з боку європейських держав сприяв закріпленню там американської гегемонії.

Симптоматично, що в листопаді 2013 р., беручи участь у саміті Організації Американських Держав, держсекретар Джон Керрі демонстра-

² Горяшко Сергей. Военные потери в мирное время засекречены окончательно [Електронний ресурс] // Коммерсантъ. – 2015. – 10 листоп. – Режим доступу : <https://www.kommersant.ru/doc/2850904>

тивно заявив, що США офіційно відмовляються від «доктрини Монро». Цьому сприяв як реальний розвиток міжнародних відносин у Південній Америці, так і активне розгортання з кінця 1980-х років регіональних інтеграційних процесів та створення ще в 1985 р. Регіонального об'єднання *MERCOSUR*.

Головні ідеї та основні елементи т. зв. «доктрини Путіна» були сформульовані в публічних виступах її натхненника – російського президента, зокрема у зверненні до обох палат Федеральних зборів країни у зв'язку з пропозицією «Державної ради Республіки Крим про прийняття республіки до складу РФ» (т. зв. «Кримська промова», виголошена В. Путіним 18 березня 2014 р.); «Валдайській промові» від 24 жовтня 2014 р.; зверненні до Федеральних зборів РФ 4 грудня 2014 року. Трохи пізніше, 26 грудня 2014 р., Путіним ухвалено нову Військову доктрину РФ³, у якій, порівняно з попередньою редакцією 2010 р., до головних зовнішніх небезпек Росії включено «встановлення в суміжних з РФ державах режимів, ... політика яких загрожує інтересам Росії». Цим документом РФ прагнула «легітимізувати» вірогідні майбутні розширення своєї території за рахунок сусідів. Так, серед головних завдань ЗС РФ у мирний час є «захист громадян РФ за межами РФ від збройного нападу на них». Навіть у далеких країнах російськомовні громадяни, що там проживають, мають право на військовий захист російської армії.

На думку одного з головних ідеологів сучасної зовнішньої політики Росії та особистого радника В. Путіна С. Караганова, «головною помилкою зовнішньої політики країни в минулому була відсутність будь-якої виразної політики щодо країн пострадянського простору. Єдине, що робила Росія, – це субвенціювання та купування/корупціонування еліт, що виявилось не ефективним. Як показав конфлікт в Україні, таким способом неможливо позбутися глобальної кризи»⁴.

Для правильного розуміння еволюції зовнішньої політики сучасної Росії важливим є аналіз

³ Див. такий електронний ресурс: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102135800&rdk=&backlink=1>

⁴ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов [Електронний ресурс] / Тезисы раб. группы Совета по внешней и оборонной политике. – 24 с. – Режим доступу: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf

останньої її Концепції⁵, затвердженої резидентом В. Путіним наприкінці 2016 р., до того ж у порівнянні з попередніми версіями 2008 і 2013 рр. Так, у 2016 р. російськими ідеологами світ уперше концептуально був поділений на Азійсько-Тихоокеанський, Євроатлантичний і Євразійський регіони, безпека в яких є запорукою стабільності міжнародних відносин. При цьому останній регіон розглядається як зона виключних інтересів Росії. У новій редакції Концепції з'явилося положення про «м'яку» силу як невід'ємну складову сучасної міжнародної політики, що використовується для вирішення зовнішньополітичних завдань на додаток до традиційних дипломатичних та «енергетичних» методів. Значну увагу приділено питанням «зіткнення цивілізацій». При цьому Росію було виключено з Європейської цивілізації, тобто в тексті Концепції 2016 р. відсутні слова про «Росію як невід'ємну, органічну частину Європейської цивілізації», проте з'явилися серйозні звинувачення на адресу геополітичної експансії ЄС і НАТО.

З тексту Концепції 2016 р. зникли заяви про необхідність відмови від гонки озброєнь. Йдеться про необхідність забезпечення «до-тримання балансу інтересів» держав, а також про «активізацію процесу оформлення кордонів РФ». З'явилася досить агресивна для такого програмного документа, яким є Концепція, заява про те, що Росія не потерпить ніякого тиску з боку США та буде відповідати на будь-які недружні акції.

Виступаючи на щорічній нараді послів РФ в зарубіжних країнах, що проходила в Москві 19 липня 2018 р., В. Путін жорстко наголосив на неприпустимості наближення військової інфраструктури НАТО до кордонів Росії, включення України та Грузії до орбіти Альянсу, на безвідповідальності таких «агресивних кроків» Альянсу, що становлять загрозу для РФ, а також на неминучості російських кроків у відповідь. Тим самим наголошувалось, що Україна та Грузія продовжують розглядатися як частини «орбіти» національних інтересів Росії. Путін відверто погрожує: якщо Захід продовжить політику стримування Росії, локальні військові конфлікти можуть перерости в одну глобальну катастрофу.

⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации (утв. 30 нояб. 2016 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248

Державний Департамент США 25 липня 2018 р. оприлюднив Кримську декларацію Державного секретаря Майка Помпео, в якій однозначно засуджується російська політика інтервенції в Україну та спроби анексії Криму, що підриває основи міжнародного світопорядку та фундаментальні принципи міжнародних відносин, зафіксовані, зокрема, в Статуті ООН та Гельсінському заключному акті, стосовно яких Росія взяла на себе чіткі зобов'язання щодо неухильного дотримання цих міжнародних документів. У зазначеній Декларації американська сторона підтверджує свою сталу політику невизнання претензій Кремля на суверенітет над територіями, захопленими силою всупереч міжнародному праву. При цьому згадується аналогічна в політичному сенсі Декларація Самнера Веллеса (*Welles Declaration*) від 23 липня 1940 р. щодо невизнання США входження Естонії, Латвії та Литви до Радянського Союзу. Цим фактично сьогоднішня агресивна зовнішня політика РФ щодо своїх сусідів порівнюється з аналогічною «добро-сусідською» політикою СРСР.

Таким чином, починаючи з 2014 р., на офіційному нормативному та законодавчому рівні в Росії фактично закріплюється легітимізація поглиблення та продовження війни на сході України, а також можлива подальша російська експансія на інші суміжні території в майбутньому.

Можна виокремити принаймні п'ять внутрішніх чинників, що є основою сучасного політичного режиму в Росії та внутрішньою основою зовнішньополітичної «доктрини Путіна», а саме: консолідація авторитарного режиму всередині країни, що значно обмежує місце й роль політичної опозиції; великомасштабна корупція на всіх рівнях, у т. ч. на вищому; використання величезних енергетичних та інших природних ресурсів країни як для підтримки внутрішньої політичної та економічної стабільності, так і в якості «зброї» [12] для гарантування зовнішньополітичного впливу; потужна всеосяжна пропагандистська машина, що активно використовує гібридні методи інформаційної війни (блеф, дезінформація, маніпуляція та відверта брехня), які мають внутрішнє та зовнішнє спрямування; концепція легітимності використання військової сили РФ за кордоном «для захисту російськомовних».

На думку деяких дослідників, такі чинники, як-от: націоналізм, що часто переходить у вели-

кодержавний шовінізм; захист «цивілізаційної» ідентичності (культурні й релігійні православні цінності, «скрепи», заперечення гомосексуалізму тощо); пропаганда переваг «суверенної», «контрольованої» демократії (на протигагу цінностям ліберальної демократії), не є глибокими та фундаментальними категоріями, а лише служать прикриттям клептократичної сутності режиму Путіна.

Принципові складові компоненти «доктрини Путіна» офіційно не проголошувалися російським керівництвом. Однак те, що застосовується в практичній міжнародній діяльності, передусім на пострадянському просторі, можна окреслити так:

- РФ не розглядає колективний Захід як партнера, що заслуговує на довіру, оскільки попри попередження, які озвучувалися ще у відомій «Мюнхенській промові» Путіна 2007 р., США, НАТО і ЄС продовжують ігнорувати життєві, історичні, регіональні інтереси Росії на пострадянському просторі, поширюючи свій вплив і «затягуючи» країни регіону у свої структури, проводячи політику «стримування Росії»;
- РФ не розглядає себе частиною євроатлантичної спільноти, вона є країною «суверенної», «контрольованої» демократії, понад 80 % населення якої підтримують агресивну політику Путіна щодо України, антиамериканізм і конфронтацію із Заходом. Наголошується на тому, що Росія має свою ідентичність і належить до окремої цивілізації, яка сповідує власну систему цінностей. Знову набуває популярності ідеологія «третього шляху», «третього типу цивілізації», «третього світу» (відродження горезвісної концепції «Москва – Третій Рим» [13]);
- у нинішніх умовах розпаду/послаблення однополярного світопорядку, коли новий «багатополярний» («багатоцентричний») світ тільки формується, наявними та вкрай бажаними для Росії є «некерований хаос» і «відсутність правил гри», що значно розширює кордони допустимої поведінки у світі для сильних держав. Звідси й намагання Росії здійснювати гібридне втручання у внутрішні справи, виборчі процеси та референдуми, як у країнах своєї традиційної «сфери впливу», так і в країнах Заходу (США, Велика Британія, Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія, Греція, Сербія, Боснія

і Герцеговина, Чорногорія та ін.). Провідним завданням такого втручання є: розбалансування та руйнування міжнародних інтеграційних структур Заходу (насамперед ЄС та НАТО); ерозія та руйнація світового порядку, заснованого на міжнародному праві, загальнолюдських цінностях та зобов'язаннях; руйнування Євроатлантичної єдності; нав'язування широким масам європейської спільноти та країн-аспірантів відчуття розчарування та сумнівів у дієздатності ліберально-демократичних (європейських) цінностей;

- система міжнародних договорів і міжнародне право в цілому для РФ не є системою правил/координат міжнародних відносин, це, скоріше, «ресторанне меню», з якого обирається те, що вигідно Росії в конкретний історичний момент. Роль міжнародних організацій суттєво скорочується, оскільки співпраця з ними для сильних держав втрачає сенс, як тільки це починає заважати їхнім національним інтересам. Росія діє за принципом «Для нас – усе, що нам вигідно, а нашим опонентам – міжнародне право»;
- поняття «національний/державний суверенітет» для більшості держав є відносним. Реальний суверенітет [11] є атрибутом виключно сильних держав. Інші так чи інакше віддають частину свого суверенітету або сильнішим партнерам/союзникам, або міжнародним безпековим організаціям. Права на реальний суверенітет фактично позбавляються пострадянські країни, оскільки вони наділяються лише «обмеженим суверенітетом», який не суперечить життєво важливим інтересам Росії. Такими «концептуальними аргументами» виправдовується «легітимність» агресії РФ в Україні та спроби анексії Криму, інтервенція 2008 р. в Грузії.

Серед пострадянських країн під «обмеженим» Росією суверенітет формально вже не підпадають три країни Балтії (Естонія, Латвія, Литва), які є членами Євросоюзу і НАТО, але й це не є доведеним фактом, з огляду на зростаючі амбіції російського авторитарного режиму, що не отримує реального спротиву своїм агресивним діям, та фактичну безкарність з боку світового демократичного співтовариства. Новий світовий і європейський порядок, який намагається нав'язати В. Путін, крім іншого, передбачає поширення впливу Росії на всю Балтію (окрім Німеччини), а не лише на пострадянську.

Оскільки згадана вище «нова доктрина обмеженого суверенітету» («доктрина Путіна») стосується принципів категорій Вестфальської системи міжнародних відносин, як-от: національний інтерес, державний суверенітет, територіальна цілісність, обов'язковість виконання міжнародних договорів, то можна вважати, що на фоні суміжного процесу зростання згаданих нових «центрів сили» ця доктрина є спробою чергової модифікації Вестфальського світопорядку. Якщо однополярний світопорядок із глобальним домінуванням США, встановлений після завершення холодної війни, вважати сьомою модифікацією Вестфала, то зазначені потуги путінського режиму є намаганням утвердити його восьмою модифікацією.

Незважаючи на той факт, що країни Балтії є повноправними членами найпотужнішої у світі системи колективної безпеки, РФ продовжує здійснювати на них провокаційний тиск, який свідчить про те, що Росія перевіряє на міцність єдність у рамках НАТО і не залишає сподівання поширити дію «доктрини Путіна» на балтійські країни.

На переконання деяких аналітиків і західних політиків, наступною ціллю російської агресії після України можуть стати країни Балтії, оскільки існує реальна загроза того, що РФ розпочне кампанію з дестабілізації цих країн. Путін може випробувати реакцію НАТО за сценарієм, який він застосував у Криму та на сході України. Підризна діяльність, проникнення військових, пропаганда в ЗМІ, кібератаки, інформаційні маніпуляції та спекуляції щодо «проблем російськомовного населення», що використовувалися на ранніх етапах конфлікту в Україні, можуть бути застосовані для розпалювання міжетнічної напруженості насамперед у Латвії та Естонії з огляду на значну частку російськомовного населення в цих країнах. Останні чотири роки шляхом провокацій Путін активно перевіряв реакцію Альянсу. На думку низки західних політиків, Європі слід побоюватися Росії більше, ніж «Ісламської держави». Стурбованість викликає також різке збільшення витрат на оборону РФ, активна модернізація її збройних сил та ядерного арсеналу.

Як вважає колишній заступник командувача об'єднаними силами НАТО у Європі Едріан Бредшоу ⁶, Альянс повинен бути готовий на

⁶ Див. такий електронний ресурс: <https://ua.korrespondent.net/world/3482347-u-nato-poradyly-pidhotuvatysia-domashtabnoi-ataky-rosii-na-yevropu>

випадок повноцінної атаки Росії на країни-члени: «Росія може повірити в те, що велику кількість регулярних військ, які вона здатна зосередити в короткий термін, що ми бачили при захопленні Криму, можна використовувати в майбутньому не тільки для залякування і стримування, а й для захоплення території Альянсу. НАТО повинна адаптуватися до методів гібридної війни, які застосовує РФ в Україні». Генерал порівняв поведінку Росії з ескалаційним домінуванням СРСР, заявивши, що РФ може вдаватися до подальшої ескалації конфлікту, щоб уникнути повернення вже захопленої території. Спільна позиція військового керівництва Альянсу щодо Росії, очевидно, сьогодні має бути такою: Росія діє всупереч міжнародним правилам і нормам; упродовж останніх років РФ суттєво збільшила фінансування оборонної галузі, включно і ядерне озброєння; дезінформаційна кампанія російського режиму є активною та наступально-деструктивною.

Наступною мішенню російської зовнішньої агресії з метою «захисту» «руського мира», окрім згаданих трьох країн Балтії, можуть також стати інші пострадянські країни зі значною кількістю російськомовного населення, серед яких Білорусь і Казахстан. Ще восени 2014 р. Путін зробив спробу перевірити реакцію керівництва цих країн, але отримав адекватну й досить різку відповідь їхніх очільників, які акцентували на незалежності та суверенітеті цих держав у відносинах з Росією⁷.

Концепція «держав-ізгоїв» у міжнародній політиці та військово-політична діяльність Росії

У наш час однією з основних загроз безпеці світового демократичного співтовариства є небезпека існування т. зв. «держав-ізгоїв». Це поняття, не набувши визнання як термін міжнародного права, увійшло в лексикон міжнародної політики та політологічної науки. В політологічній літературі та міжнародних документах «держави-ізгої» розглядаються як самостійний клас суб'єктів міжнародної системи поряд із «розвинутими державами», «демократіями, що розвиваються», «державами, які не відбулися». У текстах міжнародних

політичних і безпекових документів паралельно вживаються ще й такі назви: «держав-парій», «вісь зла», «злочинний режим», «спонсор тероризму», «мракобісна держава» (*rogue state, pariah, outlaw state, backlash, renegade regimes*).

Отже, «держави-ізгої» – це такі держави, що не визнають правил цивілізованих міждержавних відносин, є загрозою безпеці та стабільності насамперед для країн-сусідів на регіональному рівні, а також можуть загрожувати глобальній безпеці. У розпорядженні деяких із цих держав є зброя масового враження – ядерна, хімічна, бактеріологічна, або існує висока вірогідність того, що вони можуть отримати цю зброю, відтак виникає реально висока небезпека її застосування або погрози її застосування.

Концепцію «держав-ізгоїв» уперше сформульовано в 1979 р., коли адміністрацією президента США Джиммі Картера було оприлюднено список «держав – спонсорів тероризму». Відтоді фігурантами у ньому ставали Ірак, Іран, Куба, Лівія, Судан, Сирія, Південний Ємен, Північна Корея, а також СРСР – як «імперія зла».

Науковці виокремлюють такі характерні риси «держав-ізгоїв»: наявність авторитарних режимів правління; систематичні порушення прав людини як стосовно своїх громадян, так і громадян інших держав; вороже/недружнє ставлення до країн ліберальної демократії; агресивна зовнішня політика; систематичне порушення норм міжнародного права; використання сили або погрози її застосування; спонсорування тероризму; намагання заволодіти зброєю масового знищення, погрози щодо її застосування [14].

Сучасна зовнішня та безпекова політика РФ, зокрема щодо країн пострадянського простору та України, відповідає визначеним критеріям віднесення до «держав-ізгоїв». На підтвердження цієї тези можуть свідчити юридично доведені факти воєнної агресії РФ проти України, збиття 17 липня 2014 р. з території, підконтрольної проросійським бойовикам, малайзійського пасажирського лайнера *Boeing-777* рейсу МН-17, інші доведені випадки сприяння Росії міжнародному тероризмові, загадкові жорстокі вбивства російських політиків-опозиціонерів і громадських діячів (А. Політковської, Б. Немцова та ін.), фатальне отруєння

⁷ Див.: Лоссовський Ігор. Росія – «держава-ізгой» // День. – 2015. – 7 квіт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-dyskusiyi/rosiyaderzhava-izgoy>

в Лондоні радіоактивним полонієм колишнього офіцера ФСБ РФ О. Литвиненка (2006 р.), отруєння російського опозиційного політика В. Кара-Мурзи (2015 і 2017 рр.), отруєння високотоксичним газом «Новичок» російського виробництва російського экс-розвідника С. Скрипаля та його доньки в англійському місті Солсбері у березні 2018 р.

Світова історія свідчить про велику небезпеку політики «умиротворення» агресора. Чимало світових лідерів останніми роками висловлювалися щодо необхідності посилення тиску на агресора в особі РФ, оскільки політика «умиротворення» спонукає його до більшого насильства.

Справді, поступки агресорові лише примножують кількість жертв, спонукають до ще більшої кількості нових поступок. Демократичному світові не можна сподіватися лише на дипломатію, оскільки він має справу з легалізованими путінським режимом бандитами і насильниками, кримінальними авторитетами, що тримають ніж на горлі України. Росія – це добре озброєний нахабний терорист, який шантажує світ застосуванням ядерної зброї, підгодовує та корумпує представників західної еліти, витрачаючи величезні суми нафтодоларів [15].

Путінська загроза вільному світові є значно більшою, ніж загроза з боку «Ісламської держави» (подібну оцінку висловив колишній американський президент Барак Обама), оскільки перемога над останньою залежатиме лише від обсягів ресурсів, які на це спрямовуються. Росія ж має ядерний арсенал, а її стратегія полягає в продовженні імперської експансіоністської політики на пострадянському просторі за рахунок військової сили та потужної пропаганди; спробах руйнування міжнародної системи безпеки шляхом розхитування єдності в рамках НАТО та ЄС, яке відбувається завдяки відвертому підкупуванню еліт окремих країн, фінансовій підтримці радикальних і маргінальних європейських партій. Фактичною формою правління в Росії є особиста диктатура. Симптоматичними в цьому зв'язку є висловлювання колишнього заступника глави путінської адміністрації В. Володіна, а нині – Голови Державної думи, який зазначив, що допоки є Путін – є і Росія, немає Путіна – немає Росії. Російська система влади є нестабільною, тому потребує постійного особистого втручання В. Путіна. Вона може зруй-

нуватися будь-коли, у чому сьогодні Захід не зацікавлений, оскільки побоюється стосовно можливої долі російського ядерного арсеналу.

Отже, численні факти підтримки та спонсування терористів дають серйозні підстави розглядати РФ як «державу-ізгой». Така оцінка підтверджується заявами відомих світових політиків і впливових міжнародних організацій. Так, президент Литви Даля Грибаускайте неодноразово відкрито називала Росію терористичною державою, діяльність якої загрожує Європі: «Україна сьогодні б'ється за мир у всій Європі, за всіх нас. Якщо терористичну державу, яка здійснює агресію проти свого сусіда, не зупинити, агресія може поширитися на всю Європу». Литовський лідер заявляла, що всі вже ситі брехнею, яку чують щодня від кремлівських лідерів, і ніхто вже не вірить жодному їхньому слову. Американський меценат-мільярдер Джордж Сорос, виступаючи на Всесвітньому економічному форумі в Давосі 2015 р., заявляв, що Росія перетворилася на «мафіозну державу», у якій правителі використовують ресурси країни для свого збагачення й утримання при владі, вона намагається стати «стратегічним суперником ЄС, який, на противагу владі закону, пропонує владу сили».

Верховна Рада України 27 січня 2015 р. ухвалила постанову про звернення до ООН, Європарламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), ПА НАТО, ПА ОБСЄ, ПА ГУАМ, парламентів держав світу, у якому «визнає РФ державою-агресором та закликає міжнародних партнерів України не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України, визнати РФ державою-агресором, що всебічно підтримує терористів та блокує діяльність РБ ООН, чим ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку, а так звані “ДНР” і “ЛНР” визнати терористичними організаціями»⁸. Того ж дня ПАРЄ закликала Росію утриматися від фінансування та військової підтримки незаконних збройних груп і дестабілізації в Україні. З початку 2017 р. Міжнародним судом ООН в Гаазі розглядається позов України проти Росії із звинуваченнями щодо порушення Міжнародної Конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму. Відтак 12 червня 2018 р. згідно з Наказом Президента цього Суду Україна подала Меморандум, який

⁸ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iportal.rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/102554.html>

документально, з численними доказами доводити серйозні порушення Росією міжнародного права, зокрема вказаної вище Конвенції. Розгляд справи триває.

На думку відомого російського опозиційного політика, науковця-історика, колишнього професора МДІМО Андрія Зубова, який втратив свою роботу за регулярну аргументовану критику правлячого в Росії режиму, «Путін буде безпрецедентну фашистську державу муссалінівського типу»⁹.

У публічній діяльності та інформаційній сфері офіційна Москва активно використовує широку практику триваючих інформаційних маніпуляцій, дезінформації та відвертої брехні у багатьох сферах сучасних міжнародних відносин: військовій, політичній, економічній, інформаційній тощо. Відверта дезінформація, у т. ч. й з боку самих очільників Росії, спрямована переважно на внутрішню, зомбовану російську аудиторію і є примітивною технологією гібридної інформаційної війни, в якій

Росія намагається сьогодні тримати першість. За твердженням провідного європейського політолога, фахівця з питань зовнішньої політики та світової безпеки І. Крастева, «обман та шахрайство є сутністю путінської Росії» [16].

Висновки

Ураховуючи викладені вище аргументи та факти й наведені авторитетні оцінки, цілком аргументовано можна стверджувати, що агресивна міжнародна військово-політична активність Росії, насамперед щодо України та інших країн пострадянського простору, доведена сприяння та спонсорування нею міжнародного тероризму, інші події та оцінки внутрішньої і зовнішньої політики РФ, принаймні останні чотири з половиною роки, свідчать про відповідність її дій визначеним у цій статті критеріям реалізації в сучасній зовнішній політиці Росії «нової доктрини обмеженого суверенітету» – «доктрини Путіна».

Список літератури

1. Лоссовський І. Є. Зовнішньополітична стратегія Путіна як нова доктрина обмеженого суверенітету [Електронний ресурс] // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – УІМО, 2015. – № 5. – Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2514
2. Лоссовський І. Сучасна зовнішньополітична стратегія Росії як реалізація «нової доктрини обмеженого суверенітету» («Доктрини Путіна») [Електронний ресурс] // Центр дослідження Росії. – 2015. – 16 квіт. – Режим доступу : <http://www.r-studies.org/>
3. Лоссовський І. Є. Зовнішньополітична стратегія Росії щодо України як реалізація «Нової доктрини обмеженого суверенітету» («Доктрини Путіна») // Зовнішні справи. – 2015. – № 5–6. – С. 12–15.
4. Лоссовський І. Є. До 20-ї річниці будапештських «гарантій»: Агресія Росії проти України як фактор ерозії міжнародно-правових режимів нерозповсюдження // Зовнішні справи. – 2014. – № 11. – С. 6–11.
5. Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського Меморандуму. – К. : УАЗП, 2015. – 124 с.
6. Резолюція № 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml
7. Світова гібридна війна: український фронт : монографія ; за ред. В. Горбуліна. – Х. : «Фоліо», 2017. – 495 с.
8. Clausewits C. von. On War. – Oxford University Press, 2008. – 284 p.
9. Кортунів С. В. Крушение Вестфальской системы и становление нового мирового порядка [Електронний ресурс] // Мировая политика. – М. : ИД ГУ-ВШЭ, 2007. – С. 75–117. – Режим доступу : www.hse.ru/sci/publications/4505123.html
10. Хижняк І. А. Системы международных отношений в истории Нового времени. – К. : «Освіта України», 2011. – 356 с.
11. Кокошин А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе. – М. : Изд-во «Европа», 2006. – 175 с.
12. Панюшкин В., Зыгарь М., Резник И. Газпром. Новое русское оружие. – М. : «OZON.RU», 2008. – 256 с.
13. Сурков В. Одиночество полукровки // Россия в глобальной политике. – 2018. – № 4.
14. Бартенев В. Концепция «государств-изгоев» во внешней политике США // Международные процессы. – Т. 7. – 2009. – № 1 (19).

⁹ Васильев Виктор. Андрей Зубов: Путин строит беспрецедентное государство [Електронний ресурс]. – 2015. – Січ. – Режим доступу : <https://www.golos-ameriki.ru/a/russia-zubov/2611952.html>

15. Lucas Ed. Russia is a revisionist power; greater dangers lie ahead [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.edwardlucas.com/>
16. Krastev I. How the West should prepare for a post-Putin Russia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.defensenews.com/opinion/commentary/2017/11/13/how-the-west-should-prepare-for-a-post-putin-russia-commentary/>

References

1. Lossovskiy, I. Ye. (2015). Zovnishnopolitychna stratehiia Putina yak nova doktryna obmezhenoho suverenitetu [Putin's Foreign Policy Strategy as a New Doctrine of Limited Sovereignty]. *Mizhnarodni vidnosyny – International Relations*, 5. *journals.iir.kiev.ua*. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2514 [in Ukrainian].
2. Lossovskiy, I. (2015, 15 Apr.). Suchasna zovnishnopolitychna stratehiia Rosii yak realizatsiia «novoi doktryny obmezhenoho suverenitetu» («Doktryny Putina») [Modern foreign policy strategy of Russia as the implementation of the «new doctrine of limited sovereignty» («Putin's Doctrine»)]. *Tsentr doslidzhennia Rosii – Center for Research of Russia*. *www.r-studies.org*. Retrieved from <http://www.r-studies.org/> [in Ukrainian].
3. Lossovskiy, I. Ye. (2015). Zovnishnopolitychna stratehiia Rosii shchodo Ukrainy yak realizatsiia «Novoi doktryny obmezhenoho suverenitetu» («Doktryny Putina») [Russia's Foreign Policy Strategy for Ukraine as Implementation of the «New Doctrine of Limited Sovereignty» («Putin's Doctrine»)]. *Zovnishni spravy – External Affairs*, 5–6, 12–15 [in Ukrainian].
4. Lossovskiy, I. Ye. (2014). Do 20-i richnytsi budapeshtskykh «harantii»: Ahresiiia Rosii proty Ukrainy yak faktor erozii mizhnarodno-pravovykh rezhymiv nerozpovsiudzhennia [By the 20th anniversary of the Budapest “guarantees”: Russia's aggression against Ukraine as a factor in erosion of international legal regimes of non-proliferation]. *Zovnishni spravy – External Affairs*, 11, 6–11 [in Ukrainian].
5. Lossovskiy, I. (2015). *Mizhnarodno-pravovi status Budapeshtskoho Memorandumu [The international legal status of the Budapest Memorandum]*. Kyiv: UAZP [in Ukrainian].
6. Rezoliutsiia № 3314 (XXIX) Heneralnoi Asamblei OON vid 14 hrudnia 1974 r. [Resolution No. 3314 (XXIX) of the General Assembly of the United Nations of December 14, 1974]. (n.d.). *www.un.org*. Retrieved from www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml [in Russian].
7. Horbulin, V. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front [World Hybrid War: Ukrainian Farefront]*. Kharkiv: “Folio”, 495 p. [in Ukrainian].
8. Clausewits, C. von. (2008). *On War*. N.Y.: Oxford University Press [in English].
9. Kortunov, S. V. (2007). Krusheniie Vestfalskoi sistemy i stanovlenie novogo mirovogo poriadka [The collapse of the Westphalian system and the formation of a new world order]. *Mirovaia politika – World Politics*. *www.hse.ru*. Retrieved from www.hse.ru/sci/publications/4505123.html [in Russian].
10. Khyzhniak, Y. A. (2011). *Systemy mezhdunarodnykh otnoshenii v istorii Novogo vremeni [Systems of international relations in the history of the New time]*. Kyiv: «Osvita Ukrainy» [in Russian].
11. Kokoshyn, A. (2006). *Realnyi suverenitet v sovremennoi miropoliticheskoi systeme [Real sovereignty in the modern world-political system]*. Moscow: Yzd-vo «Evropa» [in Russian].
12. Paniushkin, V., Zyhar, M., & Reznik, Y. (2008). *Gazprom. Novoe russkoe oruzhie [Gazprom. New Russian Weapons]*. Moscow: «OZON.RU» [in Russian].
13. Surkov, V. (2018). Odinochestvo polukrovki [The half-breed loneliness]. *Rossia v globalnoi politike – Russia in Global Politics*, 4 [in Russian].
14. Bartenev, V. (2009). Kontseptsiiia «gosudarstv-izghoev» vo vneshnei politike SShA [The concept of «rogue states» in US foreign policy]. *Mezhdunarodnye protsessy – International Processes*, Vol. 7, No. 1 (19) [in Russian].
15. Lucas, Ed. Russia is a revisionist power; greater dangers lie ahead. (n.d.). *www.edwardlucas.com*. Retrieved from <http://www.edwardlucas.com/> [in English].
16. Krastev, I. (2017, Nov. 13). How the West should prepare for a post-Putin Russia. *www.defensenews.com*. Retrieved from <https://www.defensenews.com/opinion/commentary/2017/11/13/how-the-west-should-prepare-for-a-post-putin-russia-commentary/> [in English].